

Tefekkür Kavramı ve İlgili Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme

Serkan Çelikan | ORCID: 0000-0001-6469-9533 | serkancelikan@hotmail.com

Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı Adı, Adana, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/05wxkj555>

Öz

Varlığa dair bir idrak çabası olarak tanımlayabileceğimiz tefekkür, Kur'ân-ı Kerîm'de çeşitli kavramlar aracılığıyla önemli düzeyde yer almıştır. Kavramın Hz. Peygamber'den nakledilen bazı rivayetlerde de bulunduğu görülür. Özellikle onun bir gece gökyüzüne bakıp tefekkür ettikten sonra Âl-i İmrân sûresindeki, konu ile ilgili bazı âyetleri okuduğunu gösteren rivayet zikredilmelidir. Yine ashâbın ve onlardan sonra gelen bazı âlimlerin sözlerinde de tefekkür kavramı yer bulmuştur. Tefekkür, İslâm dininin temel kaynaklarında Allah'ı tanımanın ve ona iyi bir kul olmanın en esaslı aracı olarak sunulur. Çağımızda ise insanlar modernitenin dayattığı yeni düzenin etkisiyle evrene, hayata ve ölüme dair nitelikli bir düşünce faaliyetinden mahrumdurlar. Hazlar üzerine kurulu bir yaşam tarzı görüldüğü kadarıyla genel olarak insanların en belirgin hedefidir. Ruhsal ihtiyaçların göz ardı edilmesi sonucunu doğuran bu durum neticede toplumsal ve bireysel problemleri ve manevî sorunları beraberinde getirmiştir. Kanaatimizce söz konusu çabanın eksikliği kendisini dindar olarak tanımlayan ve dinî yaşantı hususunda gayret içerisinde olan kimselerle, seküler dünya görüşünü ve yaşam tarzını benimseyenler arasında önemli düzeyde farklılık göstermemektedir. Dolayısıyla tefekkürsüzlüğün modern insanın genel bir sorunu olduğu söylenebilir. Bu önemli konu hakkında Kur'ân merkezli çalışmalar yapılmıştır. Fakat tefekkür konusunu rivayetler bağlamında ele alan bir çalışma görüldüğü kadarıyla bulunmamaktadır. Bu çalışmada konu Hz. Peygamber'e isnâd edilen bazı hadisler ve sonraki kuşaklara mensup âlimlerin sözleri çerçevesinde incelenecektir. Bu rivayetlerin mümine verdiği mesajla birlikte söyleyeninin kim olduğu ve kaynağına aidiyeti de çalışma konusu olacaktır. Nitekim konuyla ilgili bazı sözler merfû olmamakla birlikte öyle zannedilmektedir. Tefekkür denilince akla doğal olarak felsefi veya kelâmî düşünce gelse de alışmamızda bu alanlarla ilgili bir hedef belirlenmemiştir.

Anahtar Kelimeler

Tefekkür, Kur'ân, Hadis, Rivayet, Râvî.

Atıf Bilgisi

Çelikan, Serkan. "Tefekkür Kavramı ve İlgili Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme". *Nisar 1* (Kasım 2022), 1-28.

Geliş Tarihi	16.10.2022
Kabul Tarihi	11.11.2022
Yayın Tarihi	30.11.2022
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	nisardergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Concept of Tafakkur (Reflection) and an Evaluation on Related Narrations

Serkan Çelikan | ORCID: 0000-0001-6469-9533 | serkancelikan@hotmail.com

Çukurova University, Faculty of Divinity, Department of Hadith, Adana, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/05wxkj555>

Abstract

Tafakkur (reflection), which may be defined as an effort for the comprehension of being, is frequently mentioned in the Holy Quran in the context of various concepts. This concept is also seen in some accounts attributed to the Prophet (PBUH). In particular, the account showing that He recited some verses in Surah Al 'Imran after looking up to the sky and reflecting one night should be mentioned. The concept of tafakkur has also been found in the words of the companions and later scholars. In the main sources of the religion of Islam, tafakkur is defined as the most essential way of knowing Allah and being a good subject to Him. Today, on the other hand, people are deprived of a qualified thought activity regarding the universe, life, and death with the effect of the new order imposed upon them by modernity. A lifestyle that is established upon indulgences appears to be the most significant goal of people. This situation, which results in the neglect of spiritual needs, has consequently brought about individual, social, and spiritual problems. In our opinion, the lack of this effort in question does not differ significantly between persons who identify as religious and show efforts for living a pious life and those who adopt a secular worldview and lifestyle. Therefore, one may argue that lacking tafakkur is a universal problem for the modern person. Quran-based studies have been conducted on this important topic. However, to the best of our knowledge, no study has investigated the concept of tafakkur in the context of Islamic accounts or narratives. In this study, the concept is examined within the framework of some words attributed to the Prophet and the words of scholars of later generations. In addition to the messages of these narratives intended for the faithful, their sources and attributions are also in the scope of the study. Such that, some words on the issue do not originate from the Prophet, despite beliefs that they do. While the concept of tafakkur naturally invokes the concepts of philosophical thought or scriptural thought, we have not set a goal in the context of these areas in our study.

Keywords

Tafakkur (reflection), Qur'an, Hadith, Narration, Narrator.

Citation

Çelikan, Serkan. "Tefekkür Kavramı ve İlgili Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme". *Nisar* 1

(Kasım 2022), 1-28.

Date of Submission	16.10.2022
Date of Acceptance	11.11.2022
Date of Publication	30.11.2022
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	nisardergisi@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Varlıklar dünyasına, hayata ve ölüme dair her şeye ibret nazarıyla bakarak bunların hakikatini, anlamını ve amacını, arkasındaki yaratıcı kudreti ve onun birliğini idrak etme yönündeki emir ve tavsiyeler Kur’ân-ı Kerîm’de, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hadislerinde ve ashâbın sözlerinde çeşitli şekillerde yer almaktadır. Söz konusu faaliyeti ifade eden teakkul, tezekkür, tedebbür, i’tibâr ve nazar gibi farklı kavramlar da¹ bulunmakla birlikte genel olarak tefekkür, bahsi geçen alanlardaki idrak çabasını ifade eden en belirgin kavram olarak görülebilir. Herhangi bir şey hakkında zihnin çalıştırılması anlamındaki “fîkr (فكر)”² kelimesinden türeyen ve bir şeyi iyice anlamak için akıl yürütmek, düşünmek³, aklî düşüncenin cevval (faal/aktif) olması⁴ gibi anlamlara gelen söz konusu kavram, dinin mezkûr iki temel kaynağında genelde imanı ve manevî yaşantıyı destekleyen mahiyeti ile yer almıştır. Buna göre tefekkür, Allah’ı iyi tanımanın ve onun birliğini idrak etmenin en önemli araçlarından biridir. Gazzâlî’nin (öl. 505/1111), biraz da edebî bir şekilde tanımladığı üzere tefekkür, nurların anahtarı, basiretin başlangıcı, ilimlerin ağı ve bilgi ve kavrayışın (bunları elde etmeye yarayan) tuzağıdır.⁵

Tefekkür Kur’ân-ı Kerîm’in önemli konularından biri olunca bu alanda çeşitli çalışmaların yapılmış olduğu tahmin edilebilir. Bunlardan biri Mustafa Çetin’in “Kur’an’da Tefekkür Kavramı” isimli makale çalışmasıdır. Yazar bu makalede Kur’ân’ın, evren üzerinde tefekkür etmeyi teşvik eden âyetlerine de dikkat çekmekle birlikte⁶ bilhassa Kur’ân üzerinde, onu doğru anlamaya

¹ Kur’ân-ı Kerîm’de tefekkür kavramıyla benzer anlamlarda kullanılan bu kavramlar için şu âyetlere bakılabilir: Bakara, 2/164, 171; Nahl, 16/17; Muhammed, 47/24; Haşr, 59/2; Gâşiye, 88/17-20. Söz konusu kavramlarla ilgili olarak bk. İlhan Kutluer, “Düşünme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/53.

² İbn Manzûr, Cemalüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu’l-‘Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr, Muhammed Ahmed Hasebullah, Hâşim Muhammed eş-Şâzelî, Seyyid Ramazan Ahmed (Kahire: Dâru’l-Ma‘ârif, ts.), 5/3451.

³ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 5/3451.

⁴ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ğarîbi’l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1431/2010), 386.

⁵ Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *’İhyâu ‘ulûmi’-d-dîn*, thk. Zeynüddîn Ebu’l-Fadl Abdurrahîm b. el-Huseyn el-İrâkî (Beyrut: Dâru’l-Kalem, ts.), 4/386.

⁶ Mustafa Çetin, “Kur’an’da Tefekkür Kavramı”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*

yönelik bir tefekkür çabasının olması gerektiği konusunu işlemektedir.⁷ Bir diğer çalışma İbrahim Akgün'ün "Kur'ân Perspektifinde Tefekkür ve Vasıtaları" isimli makale çalışmasıdır. Bu makalede yazar insanın, göz, kulak, kalp ve akıl olmak üzere Kur'ân'da zikredilen dört donanımını hem biyolojik özellikleri açısından hem de bir tefekkür vasıtası olmaları bakımından incelemektedir.⁸ Tefekkür bağlamında akıl-kalp ilişkisi de yazarın ele aldığı konulardandır.⁹ Bu bölümde yazar, tefekkürün kaynağının ve gerçek vasıtasının akıl mı kalp mi olduğu tartışmasında, bunun kalp olduğu yönündeki İslâmî düşüncenin daha isabetli olduğunu ortaya koymuştur.¹⁰ Hasan Tanrıverdi'nin "Kur'ân'da Tefekkür Üzerine Bir Deneme" isimli makale çalışması da zikredilmelidir. Yazar bu çalışmada tefekkür ile ilgili Kur'ân âyetlerini, Kur'ân üzerinde tefekkürü konu edinenler ve mevcudat üzerinde tefekkürü konu edinenler olmak üzere iki gruba ayırmıştır. Mevcudatı ise âlem ve insan olarak ikiye ayırmak suretiyle bu konulardaki tefekkür meselesini incelemiştir.¹¹ Bahsi geçen bu çalışmaların önemli düzeyde ele almış olmaları nedeniyle tefekkürün Kur'ânî boyutu bu çalışmada yeniden incelemeye tabi tutulmamış, daha önce hiç araştırılmadığını gördüğümüz rivayet eksenli bir yaklaşım düşünülmüştür. Çalışmamızda konuyla ilgili rivayetlerin bilhassa sıhhat düzeyleri hakkında inceleme yapılacak ve aynı zamanda mümine verdiği mesaja da işaret edilecektir. Ayrıca tefekkürün önemi hakkında yaygın olarak bilinen bazı sözlerin kaynağını tespit de bu çalışmanın amaçları arasındadır. Diğer yandan Hz. Peygamber'den, ölümün sürekli hatırlanması gerektiği yönündeki tavsiyesinde¹² olduğu gibi çeşitli konularda düşünmeyi

8 (1994), 47-48.

⁷ Çetin, "Kur'ân'da Tefekkür Kavramı", 45-47, 51-55.

⁸ İbrahim Akgün, "Kur'an Perspektifinde Tefekkür ve Vasıtaları", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2013), 58-75.

⁹ Akgün, "Kur'an Perspektifinde Tefekkür ve Vasıtaları", 75-78.

¹⁰ Akgün, "Kur'an Perspektifinde Tefekkür ve Vasıtaları", 78.

¹¹ Hasan Tanrıverdi, "Kur'ân'da Tefekkür Üzerine Bir Deneme", *Journal of Islamic Research* 29/3 (2018), 596-609.

¹² Bk. Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1995), 13/301 (No: 7925); İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed, *el-Musannef*, thk. Muhammed Avvâme (Cidde: Dâru'l-Kible, ts.), 19/63, 64 (No: 35467, 35468), İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları ve Dâru Sehnûn, 1413/1992), "Zühd", 31 (No: 4258) Tirmizî, Muhammed b.

tavsiye eden rivayetler de nakledilmiştir. Yine kabir ziyaretini özendiren eden rivayetler de¹³ esasen ölümü tefekkür etmeye matuftur. Fakat çalışma özellikle tefekkürün kavram olarak yer aldığı rivayetler üzerinden devam edeceği için yine aynı konuyla ilgili olduğu söylenebilecek bu tür rivayetler inceleme konusu yapılmayacaktır. Tefekkür denilince akla doğal olarak felsefi veya kelâmî düşünce de gelmekle birlikte bunlar farklı çalışma sahaları olmaları bakımından araştırmamızın konuları olarak belirlenmemişlerdir.

1. Tefekkürün Önemi

Tefekkürün varlığa, hayatın anlamına ve amacına dair bir idrak çabası olduğuna ve bu çabanın, Kur’ân-ı Kerîm’in öngördüğü çerçevede gerçekleştiği zaman neticede bireyi Allah Teâlâ’nın varlığı ve birliği inancına götürdüğüne¹⁴ daha önce işaret edilmişti. Bu bakımdan tefekkürü önemli bir ibadet olarak tanımlamak mümkündür. Nitekim Müslümanların erken dönemlerden itibaren tefekkürü ibadetle özdeşleştirdiklerini gösteren çeşitli kanıtlar bulunmaktadır. Örneğin Eşi Ümmü’-d-Derdâ’ya (öl. 81/701 [?]) Ebu’-d-Derdâ’nın (öl. 32/652 [?]) en çok hangi ibadeti yaptığı (أي عبادة أيي الدرداء كان أكثر) sorulduğunda bunun “tefekkür ve i’tibâr (التفكير و الإعتبار)” olduğunu söylemiştir.¹⁵ İbrâhîm b. Edhem’den de (öl. 161/778 [?]) “İbadetin başı tefekkürdür (رأس العبادة التفكير).” dediği

---

İsâ, *Câmi’u’t-Tirmizî* (Riyâd: Dâru’s-Selâm, 1999), “Zühhd”, 4 (No: 2307) Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horâsânî, *es-Sünen*, tsh. Ahmed Şemsüddîn (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2009), “Cenâiz”, 3 (No: 1821). Bu hadisin metni şöyledir: “Lezzetleri yıkamı (ölümü) çokça hatırlayınız (أكثرُوا ذَكَرَ هَازِمِ النَّذَاتِ)”.
¹³ Abdurrezzâk, Ebû Bekr b. Hemmâm es-San’ânî, *el-Musannef*, thk. Habîburrahman el-A’zamî (Beyrut: Meclisü’l-İlmî, 1403/1983), 3/569, (No: 6708); İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed, *el-Müsned*, thk. Âdil b. Yûsuf el-Gazâvî, Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Riyad: Dâru’l-Vatan, 1418/1997), 1/212, (No: 312); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 38/113-114, (No: 23005); İbn Mâce, “Cenâiz”, 47 (No: 1571); Tirmizî, “Cenâiz”, 60 (No: 1054); Nesâî, “Eşribe”, 40 (No: 5663, 5664).

¹⁴ Mutasavvıflara göre de inançsızlığın temel nedeni, tefekkür eksikliği neticesinde kişinin Kur’ân-ı Kerîm’i ve hadisleri yeterince anlayamamasıdır. Bk. Mahmut Gurbet, “Ahmet Yesevi’nin Millî Kimlik Tasavvurunda Sünnetin Rolü”, *International Social Sciences Studies Journal* 7/85 (2021), 2950.

¹⁵ Abdullah b. el-Mubârek el-Mervezî, *ez-Zühdü ve’r-Rakâik*, thk. Ahmed Ferîd (Riyad: Dâru’l-Mi’râc ed-Devliyye, 1415/1995), 287.

nakledilir.¹⁶ Hasen el-Basrî ise (öl. 110/728) vera'¹⁷ ve tefekkürü amellerin en faziletliyelerinden (إن من أفضل العمل الورع و التفكير) olarak tanımlamıştır ki¹⁸ bu ifadedeki amel kavramının ibadetle benzer anlamda kullanıldığı rahatlıkla anlaşılabilir.

Bu önemli ibadetin Kur'ân-ı Kerîm'de sıkça hatırlatıldığından bahsedilmişti. Şu âyetlerin zikredilmesi, Kur'ân'ın tefekküre yaklaşımı hususunda numune olması bakımından faydalı olacaktır:

“Dünya hayatının misâli, ancak gökten indirdiğimiz bir yağmurun misâli gibidir ki, insanların ve hayvanların yedikleri yeryüzü bitkileri onunla yetişip birbirine karışmıştır. Nihayet yeryüzü (o bitkilerle) bütün zînet ve güzelliklerini alıp süslendiği ve sahipleri de onun üzerinde (mutlak bir tasarrufa) kadir olduklarını zannettikleri bir sırada, geceleyin veya gündüz vakti ansızın ona emrimiz geliverir de, bunları, sanki dün yerinde hiç yokmuş gibi, kökünden biçilmiş bir hâle getiririz. İşte tefekkür eden bir toplum için, âyetleri böyle açıklıyoruz.”¹⁹

“Yeryüzünü yayıp döşeyen, orada dağlar ve ırmaklar meydana getiren (ve yine) orada her türlü meyveden (erkek ve dişi olmak üzere) iki eş yaratan, geceyi gündüze bürüyen O'dur. Şüphesiz ki bunlarda, tefekkür eden bir kavim için (Allah'ın varlığını ve birliğini gösteren) âyetler (deliller) vardır.”²⁰

“Rabbin bal arısına ‘Dağlardan, ağaçlardan ve insanların yaptıkları çardaklardan kendine evler (kovanlar) edin. Sonra ürünlerin her birinden ye ve Rabbinin sana kolaylaştırdığı yaylım yollarına gir’ diye ilham etti. Onların karınlarından renkleri çeşitli bir şerbet (bal) çıkar ki, onda insanlar için şifa

¹⁶ Beyhakî, Ahmed b. Huseyn b. Ali b. Mûsâ Ebû Bekir, *Şu'abu'l-îmân*, thk. Abdülâlî Abdülhamîd Hâmîd (Riyad/Bombay: Mektebetü'r-Rüşd ve Dâru's-Selefiyye, 1423/2003), 7/72 (No: 4669).

¹⁷ Vera', takvânın ileri derecesini ifade eden bir tasavvuf terimi olarak tanımlanmıştır. Bk. Süleyman Uludağ, “Vera”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43/49. Ayrıca bk. Mehmet Canbulat, “Vera”, *Dinî Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 692.

¹⁸ Abdullah b. el-Mubârek, *ez-Zühdü ve'r-Rakâik*, 286.

¹⁹ Yûnus, 10/24.

²⁰ Ra'd, 13/3.

bulunur. Elbette bunda tefekkür eden bir kavim için büyük bir âyet (işaret/alâmet) vardır.”²¹

“Kendileri ile sükûnet bulasınız diye sizin için kendi türünüzden eşler yaratması ve aranızda sevgi ve merhamet koyması da O’nun (varlığının, birliğinin ve kudretinin) delillerindedir. Şüphesiz ki bunda tefekkür eden bir toplum için birçok âyet (işaret/alâmet) vardır.”²²

İnsanları tefekküre teşvik eden bu âyetler ve bunlardan başka daha birçok âyet yanında Kur’ân, “Göklerde ve yerde (Allah’ın varlığını, birliğini ve kudretini ispat eden) nice âyetler (işaretler/alâmetler) vardır ki bunlarla karşılaştıkları halde (tefekkür etmeden) yüz çevirip giderler.”²³ meâlindeki âyetiyle, nazil olduğu dönemde ve toplumda evrendeki mucizevî varlıklara karşı duyarsız kalan bir insan grubundan da bahsetmektedir. Yaşadığı tabi çevreye ve buradaki sayısız türdeki varlıklara ibret nazarıyla bakmamak her toplumda ve tarihsel dönemde görülebilecek bir tutum olduğu gibi bunun günümüz insanının da genel bir tavrı olduğunu söylemek mümkündür. Kuşkusuz, çağımızın maddeyi yücelten dünyasında daima bir geçim veya daha konforlu bir hayat hedefi ile yaşayan insanların, uhrevî meseleler, hayat, ölüm, ölüm sonrası, tabiî çevre, kozmik düzen, canlılar dünyası vb. konuları hatırlamaya zihnî olarak mecali kalmamaktadır. Bu durum, Batı uygarlığının hazzı ideolojilerinin dünya toplumları üzerindeki etkisiyle ilgili görünmektedir. Batı, Doğuyu, özellikle de Müslümanları tam anlamıyla dönüştüremeyip yüzde yüz oranda kendisine benzetemese de onların hayata ve evrene dair algıları üzerinde büyük oranda müessir olmuştur.²⁴ Bu nedenle Müslümanların, temel dinî uygulamalarını, bazı ahlakî erdemlerini ve inanç esaslarını, çoğunlukla geleneksel mahiyette devam ettirseler de bunların

---

²¹ Nahl, 16/69.

²² Rûm, 30/21.

²³ Yûsuf, 12/105.

²⁴ Batı uygarlığının Müslümanlar üzerinde olumsuz etkileri olmakla birlikte kadın hakları başta olmak üzere bazı temel insan hakları konusunda olumlu tesirlerinin olduğu yönünde çeşitli görüşlerin bulunduğu da ifade edilmelidir. Bk. Mahmut Gurbet, “Hadislere Göre Kadının Yönetimdeki Yeri”, *Toplum Din ve Kadın*, Ed. Emine Öztürk (Ankara: Nobel Yayınları, 2022), 219. Fakat kanaatimizce kadın hakları ve etnik kökeni ve inancı ne olursa olsun genel olarak insan hakları hususundaki en üstün ilkeler, modern Batı uygarlığının ulaşamadığı düzeyde zaten İslâm nizamının özünde mevcuttur.

ruhu/özü olarak tanımlanabilecek olan tefekkür ibadetine gereken değeri vermedikleri söylenebilir. Kanaatimizce toplumsal ve bireysel sorunların, özellikle manevî problemlerin temelinde bu önemli ibadetin eksikliği yatmaktadır. Hatta kendisini dindar olarak tanımlayan ve dinî yaşantı konusunda önemli çabaları olan insanların dahi bu noktada yeterli düzeyde olmadıklarını ve bunun neticesinde Kur’ân’ın ve sünnetin öngördüğü manevî ve ahlakî düzeye ulaşamadıklarını gösteren örneklerle toplumsal hayatta zaman zaman rastlanmaktadır. Dolayısıyla konunun bilhassa Hz. Peygamber’in ve ashâbın sözlerindeki teorik ve pratik karşılığını tespit etmek ve günümüz Müslümanlarına sunmak önemli bir görev olmaktadır.

2. Tefekkür İle İlgili Merfû Rivayetler

2.1. Âl-i İmrân Sûresinde Yer Alan Tefekkür Âyetleri Bağlamındaki Rivayet

Bu rivayet çeşitli varyantlarıyla, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) bizzat tefekkür ettikten sonra Âl-i İmrân sûresinin tefekkürü konu edinen âyetlerini okuduğunu göstermektedir ki şöyledir:

عن ابن عباس ، أنه بات عند نبي الله صلى الله عليه وسلم ذات ليلة فقام نبي الله صلى الله عليه وسلم ، الله عليه وسلم من الليل فخرج فنظر إلى السماء ثم تلا هذه الآية التي في آل عمران { إن في خلق السموات والأرض حتى بلغ سبحانه عذاب النار } ثم رجع إلى البيت فتسوك وتوضأ ثم قام فصلى ثم اضطجع ثم قام فخرج فنظر إلى السماء ثم تلا هذه الآية ثم رجع فتسوك وتوضأ ثم قام فصلى

Abdullah b. Abbâs’tan (öl. 68/687-88) nakledildiğine göre o, bir gece Hz. Peygamber’in (s.a.v.) evinde kalmıştı. O gece Hz. Peygamber kalkıp dışarı çıkarak gökyüzüne baktı. Sonra Âl-i İmrân sûresindeki “Göklerin ve yerin yaratılışında...” ifadeleriyle başlayan âyeti “*Seni eksikliklerden uzak biliriz. Bizi cehennem azabından koru.*”²⁵ kısmına kadar okudu. Sonra eve dönüp dişlerini misvakladı ve abdest aldıktan sonra namaz kıldı. Sonra uzanıp yattı. Sonra kalkıp yine dışarı çıktı ve bir daha gökyüzüne baktı. Sonra bu âyetleri bir daha okudu. Sonra dönüp dişlerini misvakladı, abdest aldı ve namaz kıldı.²⁶

²⁵ Âl-i İmrân, 3/190-191. Bu âyetlerin tamamının meâli şöyledir: “Şüphesiz ki göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde akıl sahipleri için âyetler (işaretler/alâmetler) vardır. Onlar ayaktaiken, otururken ve yanları üzerine yatarken Allah’ı zikrederler. Göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde tefekkür ederler. ‘Rabbimiz! Bunu boş yere yaratmadın, seni eksikliklerden uzak tutarız. Bizi ateş azabından koru’ derler.”

²⁶ Ahmed b. Hanbel, el-Müsneid, 5/315-316 (No: 3276); Muhammed b. İsmail el-Buhârî, el-

Bu rivayetin “Fadl b. Dükeyn (öl. 218/833)→ İsmail b. Müslim el-Abdî (öl. ?) → Ebu'l-Mütevekkil (öl. 102/720)→ İbn Abbâs (حدثنا الفضل بن دكين حدثنا إسماعيل بن (مسلم العبدی حدثنا أبو المتوكل عن ابن عباس)” şeklindeki isnâdı hakkında Şuayb el-Arnaût (öl. 2016), Müslim'in (öl. 261/875) şartına göre sahîh olduğu değerlendirmesini yapmıştır. Nitekim onun tespitine göre İsmail b. Müslim el-Abdî, Müslim'in ricâlindedir. İsnâdı oluşturan diğer râvîler ise Buhârî'nin (öl. 256/870) ve Müslim'in ortak ricâlidir.²⁷

Hiz. Âişe'den (öl. 58/678) nakledilen ve Hiz. Peygamber'in mezkûr âyetle ilgili olarak “Bu âyeti okuyup da tefekkür etmeyenin vay haline! (ويل لمن قرأها ولم يتفكر فيها)” dediğini gösteren bir rivayet daha bulunmaktadır.²⁸ Şuayb el-Arnaût'un bu rivayetin isnâdı ile ilgili değerlendirmesi de yine Müslim'in şartına göre sahîh olduğu yönündedir.²⁹

Hiz. Peygamber'in, tefekkür hayatı bağlamında Âl-i İmrân sûresinin söz konusu âyetini okuduğunu gösteren bir başka rivayet yine Hiz. Âişe'den nakledilmiştir. Hiz. Peygamber'in yatsı namazından sonra kıldığı bazı namazlar, gece namazları ve sabah namazından önce kıldığı sünnet namazla ilgili detaylı bilgiler veren bu rivayetin konuyla ilgili kısmı şöyledir:

فإذا انتبه من نومه قال الحمد لله الذي أنامني في عافية وأيقظني في عافية ثم يرفع رأسه إلى السماء فيتفكر ثم يقول ربنا ما خلقت هذا باطلا سبحانه فقنا عذاب النار فيقرأ حتى يبلغ إنك لا تخلف الميعاد

Hiz. Peygamber (s.a.v.) uykusundan uyandığında “Beni afiyet içerisinde uyutan ve afiyet içerisinde uyandıran Allah'a hamdolsun.” der, sonra başını gökyüzüne kaldırıp bakar, tefekkür eder sonra da “Rabbimiz! Sen bunları boş yere yaratmadın. Seni eksikliklerden uzak biliriz. Bizi cehennem azabından koru.”³⁰ âyetini “Sen va'dinden dönmezsin.” kısmına kadar okurdu.³¹

Câmi'u's-sahîh (Riyad: Dâru's-Selâm, 1999), “Tefsîr”, 3/17 (No: 4569), “Edeb”, 118 (No: 6215), “Tevhîd”, 27 (No: 7452); Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi'u's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları ve Dâru Sehnûn, 1413/1992), “Tahâret”, 48 (No: 256).

²⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/316 (No: 3276) (Muhakkikin notu).

²⁸ İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Sahîhu İbni Hibbân bitertîbi İbni Balabân*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993), 2/386 (No: 620).

²⁹ İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 2/386 (No: 620) (Muhakkikin notu).

³⁰ Âl-i İmrân, 3/190-191.

³¹ Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, thk. Târik b. İvâdullah b. Muhammed, Abdulmuhsin b. İbrahim el-Huseynî (Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1415/1995), 9/8 (No: 8959).

Bu rivayeti, “Mikdâm b. Dâvûd (öl. 283/896) → Abdullah b. Yûsuf et-Tüneysî (öl. 218/833) → İbn Lehîa (öl. 174/790) → Ayyâş b. Abbâs el-Katbânî (öl. 133/750) → Urve b. ez-Zübeyr (öl. 94/713) → Âişe (بن داود نا عبد الله بن حدثنا مقدم بن ابي عبيد الله بن ابي يوسف التميمي ثنا بن لهيعة عن عياش بن عباس القتباني عن عروة بن الزبير عن عائشة)” şeklindeki isnâdında yer alan Ayyâş b. Abbâs’tan sadece Abdullah b. Lehîa’nın naklettiği bilgisi bulunmaktadır.³² Ayyâş b. Abbâs sika ve sâlih olarak değerlendirilen³³ bir râvî olmakla birlikte İbn Lehîa hakkında hadis münekkidlerinin olumlu ve olumsuz yönde çeşitli görüşleri bulunmaktadır. Onun zayıf olup ihticâca elverişli olmadığı, ömrünün sonlarına doğru muhtelit³⁴ olduğu, sika olmadığı, sika olmakla beraber telkîne³⁵ uğradığı, hadisinin yazılabileceği, Müslim’in kendisi ile istişhâdda bulunduğu gibi farklı değerlendirmeler yapılmıştır.³⁶ Ayrıca Müslim’in ve İbn Huzeyme’nin (öl. 311/924), İbn Lehîa’nın hadislerini başka râvîlerle makrûn olarak tahrir ettikleri de görülür.³⁷ Onun zabtının ve hadis ilmindeki titizliğinin övüldüğü de olmuştur.³⁸ Yine Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778) ve Şube b. el-Haccâc (öl. 160/776) gibi önemli muhaddislerin kendisinden rivayette buldukları yönünde bilgiler de vardır.³⁹ İbn Lehîa’nın

³² Taberânî, *el-Mu’cemu’l-evsat*, 9/8.

³³ İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân, *Kitâbu’l-cerhi ve’t-ta’dîl* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1953), 7/6; Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed, *el-Kâşif fi marifeti men lehû rivâyetün fi’l-kütübî’s-sitte*, thk. Muhammed Avvâme, Ahmed Muhammed Nemr el-Hatîb (Cidde: Dâru’l-Kible li’s-Sekâfeti’l-İslâmiyye/Müessesetü Ulûmi’l-Kur’ân, 1992), 2/107.

³⁴ Muhtelit, yaşlılığa veya çeşitli hastalıklara bağlı olarak hafıza kuvveti zayıflamış ve bu nedenle rivayet ettiği hadislerde yanlışlıklar yapan râvîye denir. Bk. Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 266.

³⁵ Telkîn, bir muhaddise tesir ederek bir hadisin kendi rivayeti olduğuna inandırarak onu gerçekte rivayet edip etmediğini bilmeden rivayet etmesini sağlamak anlamında bir hadis usulü terimidir. Bk. Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 402.

³⁶ İbn Hacer Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Tehzîbu’t-Tehzîb* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1995), 2/412, 413. Müslim’in Abdullah b. Lehîa ile istişhâdı için bk. Müslim, “Mesâcid”, 197.

³⁷ Abdullah b. Lehîa’nın hadislerini Müslim, Amr b. el-Hâris ile; İbn Huzeyme ise Câbir b. İsmail ve Amr b. el-Hâris ile makrûn olarak tahrir etmişlerdir. Bk. Müslim, “Mesâcid”, 197; İbn Huzeyme, Muhammed b. İshâk, *Sahîhu İbni Huzeyme*, thk. Muhammed Mustafa A’zamî (Beyrut: Mektebu’l-İslâmî, 1390/1970), 1/75, 380. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, 2/412, 413.

³⁸ Mizzî, Cemâlüddîn Yûsuf, *Tehzîbu’l-Kemâl fi esmâ’ir-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1403/1983), 15/495.

³⁹ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, 15/489, 490; İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, 2/411.

talebesi Abdullah b. Yûsuf et-Tüneysî ise sika⁴⁰, sika-hüccet⁴¹, sika-mutkîn ve özellikle Mâlik'in (öl. 179/795) *Muvatta'*ını nakil konusunda insanların en güvenilir⁴² olarak kabul edilmiştir. Abdullah'ın talebesi ve Taberânî'nin (öl. 360/971) şeyhi konumundaki Mikdâm b. Dâvûd ise, hakkında (olumsuz) konuşulduğu⁴³, sika olmadığı⁴⁴, fakih ve müftî olmakla birlikte rivayet ilimlerinde iyi olmadığı yönünde eleştirilmiştir.⁴⁵ Bu değerlendirmeler Mikdâm'ın zabt yönünden kusurlu olduğunu, adaletinde ise herhangi bir problem olmadığını ihsas ettirmektedir.

İsnâdını oluşturan râvîler hakkında buraya kadar nakledilen bilgiler çerçevesinde rivayetin sahîh olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Nitekim söz konusu râvîler içerisinde sika olarak değerlendirilenler olduğu gibi sika veya zayıf olduğu yönünde farklı değerlendirmeler bulunan râvîler de yer almakla birlikte Taberânî'nin şeyhi Mikdâm'ın zabt yönünden kusurlu olması rivayeti zayıf hale getirmektedir. Fakat bu rivayetin muhtevasının yukarıda nakledilen sahîh rivayetlerle teyit edildiği de açıktır. Bu bakımdan rivayetin en azından hasen li-gayrihî derecesinin altına düşmeyeceği ve bu haliyle ihticâca elverişli olduğu söylenebilir.⁴⁶

Hz. Peygamber'in, Âl-i İmrân sûresinin ilgili âyetlerini okumak suretiyle hem kavî hem de fiilî olarak tefekkür mevzusuna işaret ettiğini gösteren mezkûr rivayetler, onun bilhassa geceyi tefekkür için önemli bir fırsat kabul

⁴⁰ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dîl*, 5/205.

⁴¹ Zehebî, Muhammed b. Ahmed, *el-Muğnî fi'd-du'afâ'*, thk. Nûruddîn Itır (Katar: İdâratu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, ts.), 1/362.

⁴² İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Takrîbu't-Tehzîb* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995), 1/549.

⁴³ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dîl*, 8/303; İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî, *Kitâbu'du'afâ' ve'l-metrûkîn*, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986), 3/137; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ'*, 2/675.

⁴⁴ İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Lisânu'l-mîzân*, thk. Dâiretü'l-Meârifî'n-Nizâmiyye-Hind (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1406/1986), 6/84.

⁴⁵ İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, 6/84.

⁴⁶ Bu noktada muhaddislerin genel olarak hasen hadisle ihticâcı caiz gördükleri hatırlanmalıdır. Bk. İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Nuhbetü'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser*, thk. Abdülhamîd b. Sâlih b. Kâsim (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1427/2006), 234; Süyûtî, Celalüddîn Abdurrahmân, *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'ne-Nevevî* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1430/2009), 82.

ettiğini ortaya koymaktadır. Hz. Peygamber'in bu konudaki bilincinin, gecenin manevî tesirini henüz vahyin ilk günlerinde kendisine bildiren bazı Kur'ân âyetleri ile ilişkili olduğu söylenebilir. Bu âyetlere göre gece kalkarak ibadet etmek ve bilhassa Kur'ân'ı tane tane okumak insanın ruh dünyası üzerinde daha etkilidir. Gündüz ise çeşitli meşguliyetler gereği manevî yaşantı için gece kadar tesirli olmamaktadır.⁴⁷ Nevevî de bu hususa işaret ederek, büyük bir tefekkür vesilesi olması bakımından, gece kalkıldığında gökyüzüne bakarak bu âyeti okumanın müstehab olduğunu söylemiştir.⁴⁸ Örnek müminlerin bilhassa seher vakitlerinde istiğfâr ettiklerini gösteren bir başka Kur'ân âyetinin⁴⁹ aynı noktaya işaret ettiğini söylemek mümkündür. Öte yandan Hz. Peygamber'in, Âl-i İmrân suresinin söz konusu âyetini okuyup da tefekkür etmeyenler hakkında kullandığı “*Vay haline!* (ويل)” ifadesinin, tefekkür ibadetine karşı duyarsız kalan kimseler hakkında çok daha ağır bir kınama anlamına geldiği de düşünülebilir.

2.2. Tefekkürü En Üstün İbadet Olarak Tanımlayan Rivayet

Hz. Ali'nin (öl. 40/661), çeşitli ahlakî erdemlerin mahiyeti ile ilgili olarak oğlu Hz. Hasan'a (öl. 49/669) sorduğu çeşitli soruları ve aldığı cevapları gösteren bir rivayet bulunmaktadır.⁵⁰ Bu rivayetin son kısmında Hz. Ali'nin bizzat Hz. Peygamber'den (s.a.v.) duyduğunu belirterek naklettiği, yine bazı ahlakî erdemlerin üstünlüğünü gösteren bir bölüm vardır. Bu bölümde yer alan, konumuzla ilgili merfû kısım şöyledir:

ولا عبادة كالتفكير

“Tefekkür gibi ibadet yoktur.”⁵¹

Taberânî'nin, bu rivayeti kaydettikten sonra yaptığı değerlendirme önemlidir. Buna göre rivayeti Şu'be'den sadece Ebû Recâ Muhammed b.

⁴⁷ Bk. Müzzemmil, 73/1-7.

⁴⁸ Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref, *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, thk. Muhammed Beyyûmî (Kâhire: Dâru'l-Gaddî'l-Cedîd, 1429/2008), 3/125.

⁴⁹ Âl-i İmrân, 3/17. Bu âyetin meâli şöyledir: “(Onlar) Sabredenler, doğru olanlar, (Allah'a gönülden) itaat edenler, (mallarını Allah yolunda) infak edenler ve seher vakitlerinde (sabah namazı vaktinden önce) mağfiret dileyenlerdir.”

⁵⁰ Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, thk. Hamdî b. Abdülmecîd Selefi (Musul: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1404/1983), 3/68 (No: 2688).

⁵¹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 3/68 (No: 2688).

Abdillah (öl. ?) naklettiği gibi Osman b. Saîd ez-Zeyyât da (öl. ?) bu rivayette teferrüd etmiştir. Yine rivayet Hz. Ali'den bu isnâd dışında başka bir isnâdla nakledilmemiştir.⁵² Ebû Hâtim'in (öl. 277/890) Osman b. Saîd hakkındaki değerlendirmesi kendisinde sorun olmadığı (لا بأس به) yönündedir.⁵³ Fakat Muhammed b. Abdillah hakkındaki, Şu'be'den, ona ait olmayan hadisler naklettiği yönündeki değerlendirme⁵⁴ bu râvîyi oldukça problemlili hale getirmektedir. Nitekim Elbânî de (öl. 1999) bu rivayetin mevzû olduğunu söylemiş ve söz konusu râvî hakkında çok yalancı (كذاب) olduğu yönünde bir değerlendirme nakletmiştir.⁵⁵ Dolayısıyla bu rivayetin tefekkürün önemini temellendirirken Hz. Peygamber'e isnâd edilerek kullanılması doğru görünmemektedir.

2. 3. Tefekkürü Sıkça Yapmaya Teşvik Eden Rivayet

عن الحكم بن عمير صاحب رسول الله صلى الله عليه وسلم قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم كونوا في الدنيا أضيافا واتخذوا المساجد بيوتا وعودوا قلوبكم الرقة وأكثروا التفكير والبكاء

Sahâbî Hakem b. Umeyr'den (öl. ?) nakledildiğine göre o, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle dediğini söylemiştir: “Bu dünyada misafirler (gibi) olunuz. Mescitleri kendinize evler ediniz. Kalplerinizi rikkate (inceliğe, nahifliğe) alıştırmınız. Çokça tefekkür ediniz ve çokça ağlayınız.”⁵⁶

Bu rivayetin “Ebû Amr b. Hamdân (öl. 376/986) → el-Hasen b. Süfyân (öl. 303/915) → Muhammed b. Musaffâ (öl. 246/860) → Bakıyye (öl. 197/812) → Îsâ b. İbrâhîm (öl. ?) → Mûsâ b. Ebî Habîb (öl. ?) → Rasûlullah'ın sahâbîsi Hakem b. Umeyr (عن عمرو بن حمدان ثنا الحسن بن سفيان ثنا محمد بن مصفى ثنا بقرية ثنا عيسى بن ابراهيم) → (عن موسى بن أبي حبيب عن الحكم بن عمير صاحب رسول الله صلى الله عليه وسلم)” şeklindeki isnâdında bazı problemler bulunmaktadır. Örneğin Hakem b. Umeyr'in sahâbî olduğu hususunda farklı görüşler vardır. Onun sahâbî, hatta Bedir ashâbından olduğu söylenmekle birlikte⁵⁷ Zehebî (öl. 748/1348) sahâbî olmadığı hususunda

⁵² Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, 3/68 (No: 2688).

⁵³ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dîl*, 6/152.

⁵⁴ İbnu'l-Cevzî, *Kitâbu'du'afâ' ve'l-metrûkîn*, 3/78.

⁵⁵ Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-da'ife ve'l-mevdû'a ve eserühe's-seyyi'ü fi'l-ümme* (Riyad: Dâru'l-Maarif, 1412/1992), 11/713 (No: 5428).

⁵⁶ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî/Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1416/1996), 1/358.

⁵⁷ İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, 2/337.

kesin konuşmuştur.⁵⁸ Diğer yandan bu râvînin Hz. Peygamber'den, semâ ve likâ zikretmeksizin bazı münker rivayetler naklettiği belirtilmiştir.⁵⁹ Onun münker hadisler naklettiğine Zehebî de işaret eder.⁶⁰ Ayrıca rivayeti ondan nakleden râvî konumundaki Mûsâ b. Ebî Habîb zayıf kabul edildiği gibi⁶¹ onun talebesi Îsâ b. İbrâhîm el-Hâşimî de münkeru'l-hadîs ve metrûkü'l-hadîs olduğu ve hiçbir değer ifade etmediği yönünde eleştirilmiştir.⁶² Îsâ b. İbrâhîm'in talebesi konumundaki Bakıyye b. el-Velîd ise sadece sika râvîlerden hadis naklettiğinde sika sayılmış, zayıf râvîlerden nakilde bulunduğu ise zayıf olarak görülmüştür.⁶³ Bu bilgi, Îsâ b. İbrâhîm'in zayıf bir râvî olduğu dikkate alındığında Bakıyye'nin de zayıf sayılmasını gerektirecektir. Netice itibariyle söz konusu rivayetin zayıf olduğu ve tek başına ihticâca elverişli olmadığı açıktır. Rivayet Elbânî tarafından da ciddi düzeyde zayıf kabul edilmiştir.⁶⁴

2.4. Kur'ân-Kerîm Hakkında Tefekkürü Konu Edinen Rivayet

Tefekkür kavramı yanında, bu kavramla benzer anlamda olmak üzere Kur'ân'da yer aldığına daha önce değindiğimiz i'tibâr ve nazar kavramalarını da ihtiva eden bir rivayet bulunmaktadır ki şöyledir:

عن أبي سعيد الخدري قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم أعطوا أعينكم حظها من العبادة قيل يا رسول الله وما حظها من العبادة؟ قال النظر في المصحف والتفكير فيه والاعتبار عند عجائبه

Ebû Saîd el-Hudrî'den nakledildiğine göre o şöyle demiştir: “Rasûlullah (s.a.v.) bir gün ‘Gözlerinize ibadetten payını veriniz.’ dedi. Bunun üzerine kendisine ‘Ey Allah'ın Rasûlü! Onların ibadetten payı nedir?’ diye soruldu. Hz. Peygamber cevaben ‘Mushafa bakmak, onun içindekiler hakkında tefekkür etmek ve ondaki harikulade bilgilerden ibret almaktır.’ dedi.”⁶⁵

⁵⁸ Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ'*, 1/185.

⁵⁹ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dîl*, 3/125.

⁶⁰ Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ'*, 1/185.

⁶¹ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dîl*, 8/140; İbnu'l-Cevzî, *Kitâb'u-du'afâ' ve'l-metrûkîn*, 3/144; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ'*, 2/682.

⁶² Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, *et-Târihu'l-kebir*, thk. Hâşim en-Nedvî vd. (Haydarâbâd/Dekken: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, ts.), 6/407; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dîl*, 6/272; İbnu'l-Cevzî, *Kitâb'u-du'afâ' ve'l-metrûkîn*, 2/238.

⁶³ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 1/239.

⁶⁴ Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdis'd-da'ife ve'l-mevdû'a*, 3/326 (No: 1179).

⁶⁵ Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, 3/509 (2030).

Bu rivayet, isnâdında yer alan Anbese b. Abdirrahmân (öl. ?) nedeniyle oldukça problemlili görünmektedir. Nitekim bu râvînin metrûkü'l-hadîs olduğuna⁶⁶ ve hadis uydurduğuna⁶⁷ dair değerlendirmeler bulunmaktadır. Yine çok yalancı (كذاب) olduğu ve kendisiyle ihticâcın helal olmadığı da söylenmiştir.⁶⁸ Onun talebesi Hafs b. Ömer b. Meymûn (öl. ?) hakkındaki yorumlar da onun çok yalancı olduğu (كذاب) yönündedir.⁶⁹ Bu râvînin mevzû hadisler naklettiği, zayıf olduğu, bilhassa teferrüd ettiğinde kendisiyle ihticâcın caiz olmadığı da belirtilmiştir.⁷⁰ Bu bilgiler neticesinde rivayetin mevzû olduğu söylenebilir. Nitekim Elbânî'nin de bu rivayet hakkındaki kanaati mevzû olduğu yönündedir.⁷¹

2.5. Allah Teâlâ'nın Zâtının Tefekkür Konusu Olmadığını Gösteren Rivayetler

Genellikle vaaz ve irşâd faaliyetlerinde kullanılan ve halk arasında da nispeten yaygın olduğu söylenebilecek merfû bir rivayet vardır. Daha çok tefekkürün yöntemi/konusu ile ilgili bu rivayet şöyledir:

عن ابن عمر قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم تفكروا في آلاء الله ولا تتفكروا في الله

Abdullah b. Ömer'den (öl. 73/693) nakledildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle söylemiştir: “Allah'ın nimetleri hakkında tefekkür ediniz. Allah'ın zatı hakkında tefekkür etmeyiniz.”⁷²

Bu rivayetin “Sâiğ (öl. ?) → Mehdî b. Ca'fer er-Ramlî (öl. 227/841) → Ali b. Sâbit (öl. 219/834) → Vâzi' b. Nâfi' (öl. ?) → Sâlim (öl. 106/725) → İbn Ömer (حدثنا الصائغ نا مهدي بن جعفر الرملي نا على بن ثابت عن الوازع بن نافع عن سالم عن ابن عمر)” şeklindeki isnâdında bulunan Vâzi' b. Nâfi' isimli râvî hakkındaki değerlendirmeler onun sika olmadığı, hadislerinin bir değer ifade etmediği,

⁶⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 7/39; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dîl*, 6/403; İbnu'l-Cevzî, *Kitâb'u-du'afâ' ve'l-metrûkîn*, 2/235; Zehebî, *el-Kâşif*, 2/100; Zehebî, *el-Muğni fi'd-du'afâ'*, 2/494.

⁶⁷ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dîl*, 6/403; İbnu'l-Cevzî, *Kitâb'u-du'afâ' ve'l-metrûkîn*, 2/235; Zehebî, *el-Muğni fi'd-du'afâ'*, 2/494.

⁶⁸ İbnu'l-Cevzî, *Kitâb'u-du'afâ' ve'l-metrûkîn*, 2/235.

⁶⁹ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dîl*, 3/183;

⁷⁰ İbnu'l-Cevzî, *Kitâb'u-du'afâ' ve'l-metrûkîn*, 1/224; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/342.

⁷¹ Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'd-da'ife ve'l-mevdû'a*, 4/88 (No: 1586).

⁷² Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 6/250 (No: 6319).

ciddi düzeyde zayıf ve münker olduğu yönündedir.⁷³ Bu bilgilere göre söz konusu rivayet zayıf olarak değerlendirilebilir.

Farklı bir metne sahip ve uzunca bir rivayetin parçası olarak Abdullah b. Selâm'dan (öl. 43/663-64) nakledilen bir rivayete göre ise Hz. Peygamber, tefekkür halinde olan bir grup sahâbînin yanına uğramış ve onlara hangi konuda tefekkür ettiklerini sormuştur. Onlar, Allah hakkında tefekkür ediyoruz dediklerinde ise “Allah hakkında tefekkür etmeyiniz. Allah'ın yarattığı varlıklar hakkında tefekkür ediniz. (لا تفكروا في الله وتفكروا في خلق الله)”⁷⁴ demiştir. Bu rivayetin “Süleymân b. Ahmed et-Taberânî → Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (öl. 290/903) → Babası (Ahmed b. Hanbel) (öl. 241/855) → Abdussamed b. Abdilvâris (öl. 206/821) → Abdulcelîl b. Atıyye (öl. ?) → Şehr (öl. 100/718) → Abdullah b. Selâm (حدثنا سليمان بن أحمد ثنا عبدالله بن أحمد بن حنبل حدثني أبي ثنا عبد الصمد بن سلام (عبدالوارث ثنا عبدالجليل بن عطية عن شهر عن عبدالله بن سلام).” şeklindeki isnâdında yer alan tâbîî râvî Şehr b. Havşeb; Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn (öl. 233/848) tarafından sika olarak değerlendirilmekle birlikte⁷⁵ Şu'be b. el-Haccâc'ın onun hadislerini terk ettiği ve kendisini cerh ettiği de söylenmiştir.⁷⁶ Nesâî (öl. 303/915) ise kavî olmadığını ve hadisiyle ihticâc edilmeyeceğini belirtir.⁷⁷ Yahyâ b. Maîn'in müteşeddid bir ricâl tenkitçisi olduğu dikkate alındığında bu râvî hakkındaki, sika olduğu yönündeki değerlendirmesi kabule şayan görülebilir. Rivayeti ondan nakleden Abdulcelîl b. Atıyye de zaman zaman yanıldığı⁷⁸ ve sadûk⁷⁹ olduğu söylense de yine Yahyâ b. Maîn tarafından sika sayılmıştır.⁸⁰ Abdulcelîl'in talebesi Abdussamed b. Abdilvâris ise hüccet⁸¹, sadûk

⁷³ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dîl*, 9/39-40; İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, 6/213.

⁷⁴ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/66-67.

⁷⁵ İclî, Ahmed b. Abdillâh, *Ma'rifetü's-sikât*, thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1405/1985), 1/461; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/491; Zehebî, *el-Muğni fi'd-du'afâ*, 1/431.

⁷⁶ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dîl*, 1/144; İbnu'l-Cevzî, *Kitâb'u-du'afâ ve'l-metrûkîn*, 2/43.

⁷⁷ İbnu'l-Cevzî, *Kitâb'u-du'afâ ve'l-metrûkîn*, 2/43; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/491; Zehebî, *el-Muğni fi'd-du'afâ*, 1/431.

⁷⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 6/123.

⁷⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/613.

⁸⁰ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dîl*, 6/34.

⁸¹ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/653.

ve sebt⁸² olarak değerlendirilmiştir. Bu râvî ile musannıf Ebû Nuaym el-İsfahânî (öl. 430/1038) arasında yer alan Ahmed b. Hanbel, oğlu Abdullah ve Süleymân b. Ahmed et-Taberânî ise meşhur ve büyük muhaddislerdir. Bu bilgiler çerçevesinde rivayetin en azından hasen düzeyinde ve ihticâca elverişli olduğu söylenebilir.

Erken dönem musannıflardan Rabî' b. Habîb'in (öl. 180/796 [?]) tahrir etmiş olduğu, Enes b. Mâlik'ten (öl. 93/711-12) nakledilen ve yukarıdaki rivayetle aynı muhtevada olan başka bir rivayet daha bulunmaktadır. Buna göre Hz. Peygamber bir arada oturmakta olan bir topluluğa uğramış ve onlara hangi sebeple oturduklarını sormuştur. Onlar da Allah hakkında tefekkür etmek için oturduklarını söylemişlerdir. Bunun üzerine Hz. Peygamber “*Allah hakkında tefekkür etmeyiniz. Muhakkak ki onun benzeri yoktur... (... لا تفكروا في الله فإنه لا مثل له)*” demiştir.⁸³ Rabî' b. Habîb'in “*Bize ulaştı ki (بلغنا).*” diyerek Ebân b. Ayyâş'tan (öl. ?)⁸⁴ naklettiği bu rivayet, isnâdındaki râvî düşmesi nedeniyle zayıf olmaktadır. Rivayeti zayıf hale getiren bir diğer husus da Ebân b. Ayyâş hakkındaki değerlendirmelerdir. Nitekim onun hadislerinin münker ve metrûk olduğu, hiçbir değer ifade etmediği ve hafızasının kötü olduğu söylenmiştir.⁸⁵ Fakat bu rivayetin, yukarıda hasen olarak değerlendirdiğimiz, Abdullah b. Selâm'dan nakledilen rivayetle muhteva bakımından büyük oranda benzeştiği ifade edilmelidir.

Hz. Peygamber'in, yine aralarında sohbet eden bir topluluğa uğradığını gösteren bir başka rivayetin içeriği ise yukarıdakilerden farklıdır. Buna göre Hz. Peygamber, kendisini gördüklerinde sükût eden bu topluluğa rastlamış, onlara hangi mevzuda konuştuklarını sormuş, onlar da güneş ve yörüngesi hakkında konuştuklarını söylemişlerdir. Hz. Peygamber ise onların bu tutumunu onaylamış ve “*Yaratılmışlar hakkında tefekkür edin. Yaratan hakkında*

⁸² İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 1/601.

⁸³ Rabî' b. Habîb, İbn Ömer el-Ezdî el-Basrî, *el-Câmi'u's-sahîh (Müsnedü'l-İmâm er-Rabî' b. Habîb)*, thk. Muhammed İdrîs, Âşûr b. Yûsuf (Beyrut/Saltanatu Ammân: Dâru'l-Hikme/Mektebetü'l-İstikâme, 1415), 1/313 (No: 834).

⁸⁴ Bu râvînin ismi Ebân b. Ebî Ayyâş olarak da geçmektedir. Bk. İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dîl*, 2/296.

⁸⁵ İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dîl*, 2/296.

tefekkür etmeyin (تفكروا في الخلق ولا تفكروا في الخالق).⁸⁶ Aralarındaki ciddi içerik farkı dikkate alındığında bu iki rivayetin birbirinden farklı zamanlarda gerçekleşen iki ayrı olaydan bahsettiği düşünülebilir. Öte yandan bu rivayetin, isnâdında “Ebû Ümeyye künyeli Kûfe İmamlarından bir kimse (رجل من أئمة أهل الكوفة يكنى أبا أمية)” şeklinde ifade edilen meçhul bir râvî bulunuyor olması bakımından zayıf olduğu ifade edilmelidir. Bu zayıflık dikkate alındığında rivayetin, hasen düzeyindeki önceki rivayete muhalefet edemeyeceği ortadadır.⁸⁷

Allah Teâlâ'nın zatı hakkındaki tefekkürü men eden bir başka rivayet de şöyledir:

أن ابن عباس قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لا تفكروا في الله فإن التفكر في خلقه شاغل فإنه لا تدركه فكرة متفكر إلا بتصديقه

Abdullah b. Abbâs'tan nakledildiğine göre o, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle dediğini söylemiştir: “Allah'ın zâtı hakkında tefekkür etmeyiniz. (Zaten) onun yarattığı varlıklar hakkında tefekkür etmek size yetecektir. Herhangi bir kimsenin düşüncesi onu idrak edemez, (bu kimse) Allah'ı ancak onu tasdik ederek bilebilir.”⁸⁸

Bu rivayetin isnâdında yer alan, Rabî' b. Habîb'in şeyhi konumundaki Cüveybîr b. Saîd el-Belhî (öl. ?) isimli râvî hakkındaki değerlendirmeler onun zayıf ve metrûk olduğu ve bir değer ifade etmediği yönündedir.⁸⁹ Onun şeyhi Dahhâk b. Müzâhim (öl. 102-106/720/724) ise sika olarak değerlendirilmekle birlikte İbn Abbâs'tan hadis işitmediği ve onu görmediği bizzat kendi

⁸⁶ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'û's-sahîh*, 1/311 (No: 827).

⁸⁷ Malum olduğu üzere iki rivayet arasındaki ihtilafın bir problem teşkil etmesi ve bu problemin muhtelifü'l-hadîs ilminin konusu olabilmesi için her iki rivayetin eşit düzeyde güvenilir olması gerekir. Şayet rivayetlerden biri zayıfsa, sahîh veya hasen düzeyindeki bir rivayet karşısında hükmü olmadığı için esasen problem yok demektir. Bk. İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Nüzhethü'n-nazar fî tavdîhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, thk. Nûruddîn İtr (Dımaşk: Matba'atu's-Sabâh, 1421/2000), 76.

⁸⁸ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'û's-sahîh*, 1/312 (No: 829). İbn Abbâs'tan mevkûf olarak nakledilen bir söze göre de o “Allah'ın yarattığı varlıklar hakkında tefekkür ediniz. Allah'ın zâtı hakkında tefekkür etmeyiniz (تفكروا في خلق الله ولا تفكروا في الله).” demiştir. Bu sözün kaynakları ile ilgili kapsamlı bilgi için bk. Aclûnî, İsmâil b. Muhammed, *Keşfü'l-hafâ ve muzîlü'l-ilbâs ammâ iştehera mine'l-ehâdis alâ elsineti'n-nâs* (Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1352), 1/371-372.

⁸⁹ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dîl*, 2/541; İbnu'l-Cevzî, *Kitâbu'du'afâ' ve'l-metrûkîn*, 1/177.

ifadesinden anlaşılmaktadır.⁹⁰ Dolayısıyla bu rivayet hem zayıf bir râvî tarafından nakledilmesi hem de isnâdının munkatı' olması bakımlarından zayıf durumdadır.

Buraya kadar zikredilen, Allah Teâlâ'nın zatı hakkındaki tefekkürün yanlış bir tutum olduğu konusunu içeren rivayetlerin hiçbiri görüldüğü kadarıyla tek başlarına sahîh düzeyine ulaşmamaktadır. Bununla birlikte biri hasen diğerleri ise zayıf düzeyinde olan bu rivayetlerin tamamı bir arada değerlendirildiğinde ve hasen rivayetin diğerleri tarafından desteklendiği düşünüldüğünde söz konusu metnin sahîh li-gayrihî olduğunu söylemek kanaatimizce mümkündür.

Allah Teâlâ'nın zatı hakkında tefekkürün men edilmesi ise bunun herhangi bir fayda taşımaması bir yana kişiyi problemlili bazı akidelere sürüklemesi ihtimali ile ilgilidir. Nitekim tarihte görülen mücessime⁹¹ ve müşebbihe⁹² gibi bazı mezhepler -başka bir takım sebeplerin yanında- beşer zihninin Allah Teâlâ'nın zatı meselesinde, durması gereken sınırı geçmesinin sonucunda ortaya çıkmıştır denilebilir. Oysa duyu organları ile algılanan maddî evren ve buradaki sayısız mucizevî varlıklar onun aşkın varlığı ve kudreti hakkında çok net bir fikir vermektedir. Bu nedenle müminler mevcudat hakkında tefekküre teşvik edilmiş ve Allah'ın zatını kavramaya çalışmaktan men edilmişlerdir.

3. Halk Arasında Yaygın Olan, Tefekkür İle İlgili Bazı Sözler

Tefekkür ibadetini teşvik etmek amacıyla genellikle vaaz ve irşat faaliyetlerinde kullanıldığı görülen ve halk arasında yaygın olduğu söylenebilecek çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Örnek olarak şunlar zikredilebilir:

تفكر ساعة خير من قيام ليلة

⁹⁰ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dîl*, 4/458-459.

⁹¹ Mücessime, Allah'ı cisim olarak düşünenleri veya O'na cismanî özellikler nisbet edenleri ifade eden bir terim olarak tanımlanmıştır. Bk. İlyas Üzümlü, "Mücessime", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 31/448.

⁹² Müşebbihe, Allah'ı yaratıklara veya yaratıkları Allah'a benzetme sonucunu doğuran inançları benimsemiş gruplara verilen isim olarak tanımlanmıştır. Bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Müşebbihe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/156.

“Bir saat tefekkür, geceyi ibadetle geçirmekten hayırlıdır.”⁹³

Bu sözün merfû olarak Hz. Peygamber’e nispetinin sahîh olmadığı, sahâbî Ebu’d-Derdâ’dan mevkûf⁹⁴; tâbiî Hasen el-Basrî’den maktû⁹⁵ olarak nakledildiği anlaşılmaktadır. Bu rivayetin biraz daha kapsamlı hali ise şöyledir:

التفكر في عظمة الله وجنته وناره ساعة خير من قيام ليلة

“Allah Teâlâ’nın büyüklüğü, onun cennet ve cehennemi hakkındaki bir saatlik tefekkür geceyi ibadetle geçirmekten hayırlıdır.”⁹⁶

Temel hadis kaynaklarında yer almayan bu söz Abdullah b. Abbâs’a ait bir söz olarak geçmekle birlikte⁹⁷ Nehşel b. Saîd (öl. ?) isimli râvîden gelmesi bakımından problemlili görünmektedir. Nitekim bu râvînin münker rivayetleri bulunduğu, yalancı ve metrûkü’l-hadîs olduğu yönünde değerlendirmeler vardır.⁹⁸

Yukarıdakine benzer bir söz de şöyledir:

تفكر ساعة خير من عبادة سنة

“Bir saat tefekkür etmek bir yıl ibadet etmekten daha hayırlıdır.”

Gazzâlî’nin de *’İhyâ’* da, tefekkür hakkında açtığı başlık altında kullandığı bu rivayetin⁹⁹ sahîh bir merfû isnâdının bulunmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Alî el-Kârî de (öl. 1014/1605) bu sözün merfû bir hadis olmadığını ve Serî es-Sakatî’ye (öl. 251/865) ait olduğunu söylemiştir.¹⁰⁰ Ayrıca bu sözün zayıf bir

⁹³ İbn Sa’d, Muhammed b. Sa’d b. Menî’ ez-Zührî, *Kitâbu’t-tabakâti’l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1421/2001), 4/353 (No: 5626); 9/396 (No: 10493); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 19/179 (No: 35728), 19/374 (No: 36371); Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ*, 1/209, 6/271.

⁹⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 4/353 (No: 5626); 9/396 (No: 10493); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 19/179 (No: 35728).

⁹⁵ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 19/374 (No: 36371).

⁹⁶ Müttakî el-Hindî, Alâüddîn Alî b. Hüsâmüddîn, *Kenzü’l-‘ummâl fi süneni’l-akvâl ve’l-efâl*, thk. Bekrî Hayyânî, Safvet es-Sekâ (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, Beyrut, 1401/1981), 3/107 (No: 5712).

⁹⁷ Müttakî el-Hindî, *Kenzü’l-‘ummâl*, 3/107 (No: 5712).

⁹⁸ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 8/115; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu’l-cerhi ve’t-ta’dîl*, 8/496; İbnü’l-Cevzî, *Kitâbu’-du‘afâ’ ve’l-metrûkîn*, 3/166.

⁹⁹ Gazzâlî, *’İhyâu ‘ulûmi’d-dîn*, 4/386.

¹⁰⁰ Alî el-Kârî, Ebu’l-Hasen Nûruddîn el-Herevî, *el-Masnû‘ fi ma‘rifeti’l-hadîsi’l-mevdû‘*, thk.

isnâd ile ve “altmış yıl (ستين سنة)” şeklindeki bir farkla Ebû Hureyre’den (öl. 58/678), yine ciddi düzeyde zayıf bir isnâd ile ve “seksen yıl (ثمانين سنة)” ifadesiyle Enes b. Mâlik’ten nakledildiği de tespit edilmiştir.¹⁰¹ Gerçi Gazâlî bu sözü doğrudan Hz. Peygamber’e isnâd etmemiş, “sünnetin varit olduğu üzere (وردت السنة)”¹⁰² şeklinde genel bir ifade kullanmıştır. Fakat Mustafa Çetin yukarıda işaret ettiğimiz makalesinde bu rivayeti Hz. Peygamber’e isnâd ederek kullanmıştır ki¹⁰³ bu doğru bir tutum olarak görünmemektedir.

Sonuç

Tefekkür kavramının rivayetlerdeki karşılığını incelemeyi hedeflediğimiz bu çalışmamızda Hz. Peygamber’in (s.a.v.) çeşitli sözlerini ve uygulamalarını ihtiva eden bazı örnekler belirlenmiştir. Bu örneklerden, ilk dört başlık altında incelediğimiz altı tanesinin genel olarak tefekkürün önemini ve üstünlüğünü gösterdiği ve Kur’ân hakkında da olmak üzere tefekküre teşvik ettiği söylenebilir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla söz konusu bu altı merfû rivayetten ikisi sahîh, biri hasen li-ğayrihî, ikisi mevzû ve biri de zayıftır. Diğer bir başlık altında incelediğimiz, Allah Teâlâ’nın zâtının tefekkür konusu olmadığını gösteren beş merfû rivayetten ise bir tanesinin hasen, kalan dört tanesinin zayıf olduğu sonucuna varılmıştır. Hasen rivayetin diğerleri ile desteklendiği düşünülürse Allah Teâlâ hakkında düşünmeyi men eden söz konusu metnin sahîh li-ğayrihî düzeyine çıktığı söylenebilir.

Çalışmamızın son kısmında incelediğimiz, tefekkürü gece ibadetiyle veya bir yıl gibi uzun bir süre ibadet etmekle kıyaslayan ve onlardan dahi üstün olduğunu belirten üç rivayetin ise bazı sahâbî ve tâbiîlere ait mevkûf ve maktû nitelikli rivayetler olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu tür rivayetlerin Hz. Peygamber’e isnâd edilerek kullanılması doğru bir tutum değildir.

Abdulfettâh Ebû Gudde (Halep/Beyrut: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye/Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1414/1994), 82. Ayrıca bk. Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, 1/370.

¹⁰¹ Irâkî, Ebu'l-Fadl Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Huseyn, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr fi tahrici mâ fi'l-İhyâ'i mine'l-ahbâr*, thk. Ebû Muhammed Eşref b. Abdulkaksûd (Riyad: Mektebetü Dâru Taberiyye, 1415/1995), 2/1193.

¹⁰² Gazzâlî, *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn*, 4/386.

¹⁰³ Çetin, “Kur’ân’da Tefekkür Kavramı”, 51.

Birçok Kur'ân âyetinin ve ilgili çalışmaların ortaya koyduğu üzere tefekkür konusu hem içerik olarak hem de buna delalet eden çeşitli kavramlar aracılığıyla Kur'ân-ı Kerîm'de oldukça yoğun bir şekilde işlenmiştir. Sahîh merfû hadislerde ise bu yoğunluk, bizim gözlemlediğimiz kadarıyla bulunmamaktadır. Fakat bu durum tefekkür mevzusunun Hz. Peygamber tarafından önemsenmediği anlamına gayet tabi ki gelmemektedir. Bunun sebebi olarak Hz. Peygamber'in, kendi telkinleriyle birlikte, ashâbın tefekkür ibadeti konusundaki eğitimini doğrudan doğruya Kur'ân'daki telkin ve tavsiyelerle gerçekleştirmeyi hedeflemiş olması zikredilebilir. Nitekim Kur'ân'ın bu konuya olan büyük ilgisi ve ilk Müslüman neslin Kur'ân okuma hususundaki bilinci ve gayreti oldukça açıktır. Ashâbın iman ve ahlak bakımından gerçekten nitelikli ve örnek bir nesil olarak yetişmesinin çeşitli vasıtalarından birinin söz konusu bilinç olduğu izaha muhtaç değildir. Günümüz Müslümanlarının da imanî ve ahlakî açıdan aynı nitelikli düzeyi elde etmesinin temel koşullarından biri hiç kuşkusuz öncelikle tefekkür ile ilgili Kur'ân âyetlerini sonrasında da Hz. Peygamber'in bu konuya yaklaşımını iyi bilmesi ve kendisi için örnek kabul etmesidir.

Diğer yandan konuyla ilgili zayıf ve mevzû rivayetler bile ilk nesiller açısından tefekkürün gündemdeki yerini dolaylı da olsa ortaya koymaktadır. Tefekkürü bilhassa sûfî eğilimli sahâbî ve tâbîîlerin söz konusu ettikleri de dikkatlerden kaçmamaktadır. Bu durum söz konusu ibadetin, yukarıda da işret edildiği üzere manevî ve ahlakî gelişimin en önemli araçlarından biri oluşuyla ilişkili görünmektedir.

Tefekkür kavramının yer aldığı bir kısım rivayetin muhtevasına göre tefekkürün konusu Allah Teâlâ'nın zâtı dışındaki varlıklar olmalıdır. Çünkü Allah Teâlâ'nın bir benzeri olmadığı için, varlığı benzerlerle/örneklerle tanımlamaya uygun olarak yaratılmış insan zihninin onu tanımlayabilmesi mümkün değildir.

Kaynakça / References / مصادر

- Abdullah b. el-Mubârek el-Mervezî. *ez-Zühdü ve'r-Rakâik*. Thk. Ahmed Ferîd. Riyad: Dâru'l-Mi'râc ed-Devliyye, 1. Baskı, 1415/1995.
- Abdurrezzâk, Ebû Bekr b. Hemmâm es-San'ânî. *el-Musannef*. 11 Cilt. Thk. Habîburrahman el-A'zamî, Beyrut: Meclisü'l-İlmî, 1403/1983.
- Aclûnî, İsmâil b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ ve muzîlü'l-İlbâs ammâ iştehera mine'l-ehâdîs alâ elsinetî'n-nâs*. 2. Cilt. Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut 1352.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî. *el-Müsned*. 50 Cilt. Thk. Şuayb el-Arnaût vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1995.
- Akgün, İbrahim. "Kur'an Perspektifinde Tefekkür ve Vasıtaları." *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2013), 55-80.
- Alî el-Kârî, Ebu'l-Hasen Nûruddîn el-Herevî. *el-Masnû' fi ma'rifeti'l-hadîsi'l-mevdû'*. Thk. Abdulfettâh Ebû Gudde. Halep/Beyrut: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye/Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 5. Baskı, 1414/1994.
- Beyhakî, Ahmed b. Huseyn b. Ali b. Mûsâ Ebû Bekir. *Şu'abu'l-îmân*. 14 Cilt. Thk. Abdulâlî Abdülhamîd Hâmid. Riyad/Bombay: Mektebetü'r-Rüşd ve Dâru's-Selefiyye, 1423/2003.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. Riyad: Dâru's-Selâm, 1999.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *et-Târîhu'l-kebîr*. 9 Cilt. Thk. Hâşim en-Nedvî ve dğr. Haydarâbâd/Dekken: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Kitâbu't-Târîhi'l-kebîr*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Canbulat, Mehmet. "Vera". *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Çetin, Mustafa. "Kur'an'da Tefekkür Kavramı". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1994), 43-59.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh. *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'*. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî/Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1416/1996.
- Elbânî, Muhammed Nâsıruddîn. *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-da'îfe ve'l-mevdû'a ve eseruhe's-seyyi'ü fi'l-ümme*. 14 Cilt. Riyad: Dâru'l-Maarif, 1. Baskı, 1412/1992.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*. 5 Cilt. Thk. Zeynüddîn Ebu'l-Fadl Abdurrahîm b. el-Huseyn el-İrâkî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, ts.
- Gurbet, Mahmut. "Ahmet Yesevi'nin Milli Kimlik Tasavvurunda Sünnetin Rolü". *International Social Sciences Studies Journal* 7/85 (2021), 2948-2856

- Gurbet, Mahmut. “Hadislere Göre Kadının Yönetimdeki Yeri”. *Toplum Din ve Kadın*. Ed. Emine Öztürk. 219-240. Ankara: Nobel Yayınları, I. Basım, 2022.
- İrâkî, Ebu'l-Fadl Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Huseyn. *el-Muğnî ‘an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr fi tahrîci mâ fi'l-ihyâ'i mine'l-aḥbâr*. 3 Cilt. Thk. Ebû Muhammed Eşref b. Abdulmaksûd. Riyad: Mektebetü Dâru Taberiyye, 1. Baskı, 1415/1995.
- İclî, Ahmed b. Abdillâh. *Ma'rifetü's-sikât*. 2. Cilt. Thk. Abdülâlîm Abdülazîm el-Bestevî. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1405/1985.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân. *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dîl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1953.
- İbn Ebî Şeybe. Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef*. Thk. Muhammed Avvâme. Cidde: Dâru'l-Kible, ts.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Tehzîbu't-Tehzîb*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Takrîbu't-Tehzîb*. 2. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Baskı, 1415/1995.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Lisânu'l-mîzân*. 7 Cilt. Thk. Dâiretü'l-Meârifî'n-Nizâmiyye-Hind. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1406/1986.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Nuhbetü'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser*. Thk. Abdülhamid b. Sâlih b. Kâsim. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1. Baskı, 1427/2006.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Nüzhetü'n-nazar fi tavzîhi Nuḥbeti'l-fiker fi muṣṭalahi ehli'l-eşer*. Thk. Nûruddîn İtr. Dımaşk: Matba'atu's-Sabâh, 1421/2000.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Sahîhu İbni Hibbân bitertîbi İbni Balabân*. 18 Cilt. Thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk. *Sahîhu İbni Huzeyme*. 4 Cilt. Thk. Muhammed Mustafa A'zamî. Beyrut: Mektebu'l-İslâmî, 1390/1970.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları ve Dâru Sehnûn, 1413/1992.
- İbn Manzûr, Cemalüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-Arab*. 6 Cilt. Thk. Abdullah Ali el-Kebîr, Muhammed Ahmed Hasebullah, Hâşim Muhammed eş-Şâzelî, Seyyid Ramazan Ahmed. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî. *Kitâbu't-tabakâti'l-kebîr*. 11 Cilt. Thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001.

- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî. *Kitâb'u-du'afâ' ve'l-metrûkîn*. 3 Cilt. Thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1406/1986.
- Kutluer, İlhan. "Düşünme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/53-57. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Mizzî, Cemâlüddîn Ebu'l-Haccâc Yusuf. *Tehzîbu'l-Kemâl fi esmâ'ir-ricâl*. 35 Cilt. Thk. Beşşâr Avvâd Marûf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983.
- Müttakî el-Hindî, Alâüddîn Alî b. Hüsâmüddîn. *Kenzü'l-'ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*. Thk. Bekrî Hayyânî, Safvet es-Sekâ. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 5. Baskı, 1401/1981.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları ve Dâru Sehnûn, 1413/1992.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horâsânî. *es-Sünen*. Tsh. Ahmed Şemsüddîn, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. 18 Cilt. Thk. Muhammed Beyyûmî. Kâhire: Dâru'l-Gaddî'l-Cedîd, 1. Baskı, 1429/2008.
- Rabî' b. Habîb, İbn Ömer el-Ezdî el-Basrî. *el-Câmi'u's-sahîh (Müsnedü'l-İmâm er-Rabî' b. Habîb)*. Thk. Muhammed İdrîs, Âşûr b. Yûsuf. Beyrut/Saltanatu Ammân: Dâru'l-Hikme/Mektebetü'l-İstikâme, 1415.
- Râğıb el-İsfahânî. *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1431/2010.
- Süiyûtî, Celalüddîn Abdurrahmân. *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1430/2009.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-kebîr*. 20 Cilt. Thk. Hamdî b. Abdülmecîd Selefî. Musul: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1404/1983.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-evsat*. 10 Cilt. Thk. Târik b. İvâdullah b. Muhammed, Abdulmuhsin b. İbrahim el-Huseynî. Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1415/1995.
- Tanrıverdi, Hasan. "Kur'ân'da Tefekkür Üzerine Bir Deneme". *Journal of Islamic Research* 29/3 (2018), 593-610.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa. *Câmi'u't-Tirmizî*. Riyâd: Dâru's-Selâm, 1999.
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Uludağ, Süleyman. "Vera". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/49-50. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

- Üzüm, İlyas. “Mücessime”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/448-449. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Müşebbihe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/156-158. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed. *el-Muğnî fi'd-du'afâ'*. 2 Cilt. Thk. Nûruddîn İtır. Katar: İdâratu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, ts.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *el-Kâşif fi marifeti men lehû rivâyetün fi'l-kütübi's-sitte*. Thk. Muhammed Avvâme, Ahmed Muhammed Nemr el-Hatîb. Cidde: Dâru'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye/Müessesetü Ulûmi'l-Kur'ân, 1992.